

Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi
Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization
timad

Cilt / Volume: 18 - Sayı / Issue: 35 - Yıl / Year: 2023

ISSN: 1306-4223 / e-ISSN: 2822-4612

**Kuruluşundan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı
Vilayet Salnamelerinde Hassa Kazası (1865-1902)**

*Hassa District in the Ottoman Provincial Yearbooks from its Establishment to the
Early 20th Century (1865-1902)*

Osman Karlangıç

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Batman University, Faculty of Science and Literature, Department of History
osmanidil27@gmail.com

orcid.org/0000-0001-6022-1073

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 01.11.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 09.01.2023

Cilt / Volume: 18, Sayı / Issue: 35, Sayfa / Pages: 73-90

Atıf / Cite as: Karlangıç, O. (2023). Kuruluşundan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Hassa Kazası (1865-1902) [*Hassa District in the Ottoman Provincial Yearbooks from its Establishment to the Early 20th Century (1865-1902)*], Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi-*Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization*, 18/35: 73-90.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Kuruluşundan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Hassa Kazası (1865-1902)

Öz

1865 yılında devlet düzenini tesis için Gâvur Dağlarına gelen Fırka-i Islahiye tarafından kurulan Hassa Kazası Antakya-Maraş güzergâhında Gâvur Dağlarının doğusunda stratejik bir noktada yer almaktadır. Kurulduktan sonra Maraş'a bağlanmış, 1879'da güvenlik endişelerinden kaynaklı olarak yeni kurulan Cebel-i Bereket Sancağı sınırlarına dâhil edilmiştir. Vilayet salnamelerinde Hassa Kazasının mahalle, nahiye ve köylerinin isimleri verilmiştir. İdari kurumları ve çalışanları hakkında aydınlatıcı bilgiler vardır. Salnamelerde verilen bilgilere göre Müslim ve gayrimüslimler devlet kademelerinde birlikte yer almışlardır. Kazada Müslüman ve Hristiyanların bir arada yaşadığı, kaza nüfusu içerisinde Müslümanların nüfusunun çok yüksek oranda olduğu görülmektedir. Burada İslam'ın büyük zatlarına ait olduğu düşünülen şahısların türbeleri de vardır. Üretim çeşitliliği fazla olan Hassa'dan çevredeki kaza ve vilayetlere çeşitli ürünlerin ihracı yapılmaktadır. Çalışma; 1865'te kurulan Hassa Kazasının Halep ve Adana salnamelerine göre 1902'ye kadar olan süreçte idari, sosyal ve ekonomik durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Bidayet Mahkemesi, Hassa Kazası, Kaza İdare Meclisi, Salname.

Hassa District in the Ottoman Provincial Yearbooks from its Establishment to the Early 20th Century (1865-1902)

Hassa District, which was founded in 1865 by the Fırka-i Islahiye, who came to the Gavur Mountains to establish the state order, is located at a comprehensive strategic point of the Gavur Mountains on the Antakya-Maraş route. After its establishment, it was attached to Maraş, and in 1879, due to security concerns, it was included within the borders of the newly established Cebel-i Bereket Sanjak. In the provincial yearbooks, the names of the districts, townships and villages of the Hassa District are given. There is enlightening information about administrative institutions and living spaces. According to the information given in the yearbooks, Muslims and non-Muslims took place together at the state levels. It is seen that Muslims and Christians live together in the district and Muslims are very high in the population of the district. There are also tombs of people who are thought to belong to the great personalities of Islam. Hassa, which has a large production process, is exported according to the surrounding townships and provinces. The study aims to reveal the administrative, social and economic situation of Hassa District, which was established in 1865, in the period until 1902 according to the Aleppo and Adana yearbooks.

Keywords: Bidayet Court, Hassa District, district board of directors, yearbook.

1. Giriş

Salname belirli konularla ilgili yıllık olarak çıkarılan dergi ve kitaplara verilen isimdir (Devellioğlu, 1996). Kelime Farsça sâl (yıl) ve nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden oluşmuştur. Bu eserler için nev-sâl ifadesi de kullanılmıştır. Salnameler resmi ve özel salnameler olarak ikiye ayrılır. Resmi olanlar devlet, nezaret ve vilayet salnameleri olarak üç başlık altında değerlendirilebilir (Aydın, 2009).

Bazı vilayetler sadece bir salname yayımlarken, bazılarında sayı oldukça kabarıktır. Otuz beş salnamenin yayımlandığı vilayetler de vardır. Bazıları içerik ve baskı kalitesi açısından iyi niteliktedir. İçerik bakımından genellikle vilayetin “idari teşkilatı, memurları, bahsi geçen mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idari taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar” bulunur (Aydın, 2009:51-52).

Osmanlı Devleti’nde ilk vilayet salnamesi 1866’da yayınlanan Bosna Vilayet Salnamesidir. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi açısından salnameler önemli bir yer tutar. Bahsi geçen salnamelerdeki bilgiler vilayetlerdeki devlet yöneticilerinin verdiği verilere dayanmaktadır. Dolayısıyla güvenilir kaynaklardır. Karpat’ın ifadesine göre Avrupalı birçok araştırmacı bahsi geçen verileri güvenilir bularak çalışmalarında kullanmışlardır (Karpat, 2010). Hassa Kazası ile ilgili bilgiler Halep Vilayet Salnamelerinde (1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1878 tarihli salnameler) ve Adana vilayet salnamelerinde (1880, 1891, 1892, 1894/1895, 1900, 1902 tarihli salnameler) geçer.

Bu çalışmada; Hassa kazasının Halep ve Adana vilayet salnamelerine göre idari, sosyal ve ekonomik yönleri üzerinde durulmuştur. Konu Hassa Kazasının kurulduğu 1865 yılından, Adana Vilayetine dair son salnamesinin yayımlandığı 1902’ye kadar olan süreci kapsamaktadır.

2. Hassa Kazasının Kuruluşu

“Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği”nde bulunan Hassa’nın yer şekilleri, iklimi, bereketli toprakları, bol su kaynakları bahsi geçen sahayı insan yerleşimi açısından uygun hale getirmiştir. Bu olanaklar nüfus artışını hızlandırmıştır. Diğer taraftan Etiler (Hititler), Asurlar, Persler, Makedonyalılar, Grekler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, Memlûklular, Osmanlılar, hatta Kavalalı Mehmet Ali Paşa dahi bu bölgeyi daha ilerideki toprakları ele geçirmek için bir atlama taşı olarak görmüşlerdir (Karaboran, 1994).

Romalılar devrinde Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği içinde kalan yerlerde bir canlılıktan bahsedilebilir. Bu durum Bizans idaresinde de sürmüştür. Bir süre Müslümanların hâkimiyeti altına giren bölge 965’te tekrar Bizans’ın eline geçmiştir. 1042 yılından sonra bölgeye Türk akınları sıklaşmış, 1071 Malazgirt Savaşı akınların daha da yoğunlaştığı dönem olmuştur. Bölge, 1336’da Memlûkluların hâkimiyetine girmiştir (Karaboran, 1996). Hassa’nın kurulduğu saha

önce Suriye Selçukluları, daha sonra da Türkiye Selçukluları Devletinin hâkimiyeti altında kalmıştır. Türkiye Selçuklularının bıraktığı boşluğu Dulkadiroğlu Beyliği doldurmuş, buralar bahsi geçen beyliğin sınırlarına dâhil olmuştur (Karaboran, 1994).

Dulkadiroğulları Beyliği ve Memluk Devleti'ne son veren Yavuz Sultan Selim, Hatay-Maraş güzergâhını da bu seferler sırasında ele geçirmiştir. Bölgede XVI. yüzyıl sonlarında meydana gelen Celali hareketleri köylülerin yaşadıkları yerleri terk etmesi sonucunu doğurmuştur. Yaşananlar bununla kalmamış, Hassa'nın olduğu yere yakın sahalardan geçen ticaret yollarına da darbe vurmuştur. Buralardaki köylü için diğer büyük bir sorun Celali saldırılarına bir de devlet yöneticilerinin zulmünün eklenmesi olmuştur. Köy yerleşimleri bu gelişmeler sonucu boşalmış, verimli topraklar işlenemez hale gelmiştir. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren şartlar daha da ağırlaşmış, aşiretler yeniden eski yaşamlarına dönmüşlerdi. XIX. yüzyılın ilk yarısında da durum farklı değildir. 1832'den 1839'a kadar bölgenin yeni hâkimi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa'nın bölgeden çekilmesiyle Hassa'nın kurulduğu sahalara tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiş ancak sorunlar ağırlaşarak devam etmiştir. Halk, vergilerin ağırlığı altında ezilmiş, asayiş sorunları yaşamı daha da güçleştirmişti (Karaboran, 1994).

Yaşam şartlarının ağırlığı ve devlet düzeninin ortadan kalkması XIX. yüzyıl ortalarında Antakya-Maraş güzergâhında devlet otoritesini ortadan kaldırmıştı. Eşkıyalık olayları çok fazla olup devlet, aşiretlerden birine veya bir kaçına yaslanma ihtiyacı duymuş, bu durum sorunları çözmediği gibi çatışmaları arttırmıştı (Karaboran, 1994). Gâvur Dağı, "eşkiyâ yuvası", "cânîlerin" yatağı olmuş, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında Kozan Dağları ve Gâvur Dağlarının itaate alınması konusu devlet yöneticileri tarafından gündeme getirilmişti. Aşiretlerin iskânı, köyler ve kazalar kurulması devlet açısından bir kazanç olarak değerlendirilmişti. İslah projesini hayata geçirmek için Fırka-ı İslahiye (ıslah ordusu) kurulmuştur. Bu ordunun kumandanlığına Derviş Paşa, müfettişliğine ise Ahmet Cevdet Paşa atanmıştı (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Fırka-i İslahiye Kozan Dağlarının ıslahıyla işe başlamak için planlanmış ancak yaşanan olumsuzluklar ve Gâvur Dağı ağalarının bazılarının "me'mûrîn-i ecnebiyye" ile görüştüğü şayiaları İstanbul'a ulaşmıştı. Gelişmeler, Gâvur Dağı'na öncelik verilmesine neden olmuştur (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Fırka-i İslahiye, beş vapurla 1865 yılı Mayıs'ında İstanbul'dan hareket etmiştir. Öncelikli hedef Gâvur Dağı'nın doruklarında yer alan Ulaşlı aşiretinin yola getirilmesiydi. Risk değerlendirmeleri yapılarak bundan vazgeçilmişti. İskenderun ve Belen üzerinden Amik Ovasına inilmesi kararı çıkmış, solda Gâvur Dağı, sağda Kürd Dağı olmak üzere düz arazi üzerinden Maraş'a doğru hareket edilmesi kararı alınmıştır. Bu güzergâh oldukça tehlikeliydi. Çünkü on beş yıldır aşiretler dışında kimse buradan geçmeye cesaret edemiyordu (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Fırka, 28 Mayıs 1865'te İskenderun'a gelmişti. Amik ovasına inilerek Reyhaniye aşiretinin iskânına girişilmişti (Halaçoğlu, 1973). Zaten bu aşiret iskâna meyilliydi. Aşiretin boybeyi Halep güzergâhının emniyetini sağlama görevini üzerine almıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1980). Bahsi geçen aşiret devlete zorluk çıkarmadığı gibi Reyhaniye Boybeyi Mustafa Şevki Bey ve Reyhaniye aşiretinin diğer ağaları Hassa'nın kurulduğu sahada yer alan Hacılar, Tiyek ve Ekbaz (Akbez) beylerinin itaatinde çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu beylerin itaat altına alınması yeni yerleşim yerlerinin kurulmasının önünü açmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Hassa Kazası, Fırka-i Islahiye'nin yeni yerleşim yerleri inşa etme çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Hassa'nın kurulduğu yer Maraş'la İskenderun arasında geçit, Maraş Sancağının Amik Ovasına çıkış noktasındaydı. Burada Ordu-Köyü ismiyle bir köy kurulması girişimi olmuştur. Yeni yerleşim yerine Paşo Bey, Hacılar Nahiyesinden 30 hane getirecekti. Tiyek taraflarına gelince burada bir kışla inşasına teşebbüs edilmiştir. Hacılar, Tiyek ve Akbez birleştirilerek yeni bir kaza oluşturulmuştu. Buraya birkaç yüz hane yerleştirilmesiyle merkezi bir kasaba planlanmıştır. Hassa Kazası, adını buraya ilk ayak basan "Hassa Taburları"ndan almıştır. Hacılar, Tiyek ve Akbez'den nüfus oranları nispetinde Hassa Kasabasına nüfus yerleştirilmesi kararlaştırılmış, her üç nahiyeye birer mahalle verilmiştir. Hassa Kasabası Maraş'a on beş, Belen'e on iki saat uzaklıktaydı. İskenderun-Belen arası da üç saat olduğundan toplamda Hassa-İskenderun arası on beş saattir. Bunun anlamı Hassa'nın Maraş-İskenderun güzergâhının tam orta noktasında bulunmasıydı. Yine Lece denilen sahada iki köy daha kurulmuştur. Bu köyler Adumanlı aşireti üyelerinden teşkil edilmişti (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Hassa Kazası kurulunca örgütlenme çalışmaları başlamıştı. Kaza Meclisi oluşturularak kazanın kurulduğu sahadaki üç nahiyeden (Hacılar, Tiyek ve Akbez) birer kişi, Ermenilerden ise bir kişi olmak üzere üyeler belirlenmişti. Kaza İdare Meclisi üyelerine aylık 100'er kuruş verilecekti. Üyeler şu kişilerden müteşekkildi: Akbezli Hacı Mehmet Bey, Hacılarlı Mehmet Bey, Tiyekli Ahmet Ağa ve Ermenilerden Akbezli Mıgırdıç (Çelik, 2008). Hassa Kazası dışından bir kaza müdürünün tayin edilmesi, bir "mekteb-i sıbyân" inşası ve mektepte çalışacak hocaya 100 kuruş maaş verilmesi kararı çıkmıştı. Hassa'da zabitan ve 56 askerden oluşan bir zaptiye teşkilatı kurulmuş, köylere yeniden muhtarlar seçilmiştir. Yine kazaya naip atanması İstanbul'a yazılmıştı (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Vergilerin yeniden düzenlenmesi kapsamında halkın ödeme kudretinin olmadığı görülerek borçlar affedilmiştir. Affedilen vergilere karşılık Hassa'da yapılan kışlaya kereste getirilmesi talep edilmiştir. Daha önce düzenli şekilde yapılmayan askerlik kayıtları, işleri içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Bunun üzerine yeniden sayım yapılmış, kura çekim işlemleri tamamlanmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 1991).

Hassa Kazası kurulmadan önce bu sahada (Hacılar, Tiyek ve Akbez) Çobanoğlu beyleri hüküm sürmekteydi. Hacılar Nahiyesinde Paşo Bey ve Mehmet Bey etkindi. Mehmet Bey “*derviş bir adem*” olarak görülmüş ve Hassa Kasabasına iskan edilmiştir. Paşo Bey’in kazada kalması Fırka-i İslâhiye tarafından uygun görülmemiş ve Elbistan kazası müdürlüğüne tayin edilmişti. Yine Karabeyzade Mehmet Bey, Rumkale Kazası müdürlüğüne atanmıştır. Akbez Beyi Ali Bey, Fırka-i İslâhiye’nin komutanlarının yanında alıkonulmuştu. Onun akrabası olan diğer bir Ali Bey ise kendisine uygun bir görev verilmek üzere Adana’ya gönderilmişti. Akbez beylerinden Ahmet Bey ise kendi isteği üzerine Halep’e yollanmıştı (Ahmet Cevdet Paşa, 1991:144-151).

Fırka-i İslahiye’nin çalışmaları sonucu Hassa Kazası ortaya çıkmış, bölgenin beyleri çeşitli görevlerle veya sürgün edilerek kazadan uzaklaştırılmış, devlet düzeninin tekrar ortadan kaldırılmasına teşebbüs etme gücüne sahip aileler ve şahıslar bertaraf edilmişti.

3.Hassa Kazasının İdari Yapısı

Osmanlı idari yapısında kuruluşundan 1879 yılına kadar Hassa Kazası Halep Vilayetinin Maraş Sancağına bağlıydı. Salnamelerde Maraş’a olan uzaklığı on altı saat, vilayet merkezi olan Halep’e uzaklığı ise otuz altı saat olarak geçer (HVS, H.1295:121). Salnamelerde belirtilen uzaklıkla, Ahmet Cevdet Paşa’nın yukarıda ifade ettiği mesafe arasında bir saatlik fark vardır.

Halep Salnamelerinin ilki olan 1284 (1867) Tarihli Halep Vilayet Salnamesinde İslahiye Kazasının köyleri arasında Hassa’nın köyleri de sayılmıştır. Bahsi geçen salnamede Hassa Kazası yer almaz. Bu durum 1867’de Hassa’nın İslahiye’ye bağlanma ihtimalini ve kaza statüsünü kaybetmiş olabileceğini akla getirmektedir. Hacılar, Küreci, Yuvalı, Şerefli, Gevaç, Demrek, Eğribucak, Katrancı, Gülpınar, Söğüt, Kara Fakılı, Dedemli, Ağcalar, Kara Fakılı, Alleşli, Kara Yakuplu, Selmanlı, Nuh Uşağı, Yeni Yapan, Sarı Kurtlu, Gazal Uşağı, Candar, Kara Ahmetli, Duraklı, Edesel, Kapılı ve Arap Uşağı köyleri büyük ihtimalle Hassa Kazasının köyleri olup İslahiye sınırları içerisinde gösterilmiştir (Karlangıç, 2022).

Bir yıl sonra Hassa Kazasının merkezi olarak Hassa Köyünün adı salnamelere yansımıştır. İncesu ve Ödeksu adlı iki mahallesi; Akbez (Ekbaz), Tiyek ve Hacılar adında üç nahiyesi vardır (HVS, H.1285:231-232). Ahmet Cevdet Paşa’nın “Tezakir” adlı eserinde geçen Hacılar, Tiyek ve Akbez’den nüfus getirilerek üç mahalle oluşturulması kararı gerçekleşmemiş olabilir. Ya da daha sonra mahalle sayısı ikiye düşürülmüş olabilir (Ahmet Cevdet Paşa, 1991). Kazanın köy sayısı 31’dir. Akbez Nahiyesinin köyleri şunlardır: Selmanlı, Nuh Uşağı, Sarı Kurtlu, Duraklı, Harharlı, Yeni Yapan, Gazel Uşağı ve Kara Ahmetli. Tiyek Nahiyesinin köyleri Dedemli, Alleşli, Ağcalar, Kara Yakuplu, Kara Fakılı, Hristiyan, Adumanlı’dır. Hacılar Nahiyesinin köyleri Hacılar, Söğüt, Gülpınar, Eğri,

Küreci, Gevaç, Şerefli, Demrek, Yuvalı, Katranlık, Kara Fakılı, Kızıllar, Ecepınarı, Arablu Uşağı, Orduköy ve Bölükler'dir (HVS, H.1285:231-232).

Hassa Kazasının 1869 yılında iki mahallesi ve üç nahiyesi vardır. Mahalleleri Ödeksu ve İncesu; nahiyeleri ise Akbez, Tiyek ve Hacılar'dır. Bunlardan Akbez Nahiyesinin köyleri Selmanlı, Nuh Uşağı, Sarı Kurtlu, Duraklı, Harharlı, Yeni Yapan, Gazel Uşağı ve Kara Ahmetli'dir. Tiyek Nahiyesinin köyleri Dedemli, Alleşli, Ağcalar, Kara Yakuplu, Kara Fakılı, Hristiyan ve Adumanlı'dır. Hacılar Nahiyesine bağlı köyler ise Hacılar, Söğüt, Gülpınar, Eğri Bucak, Küreci, Şerefli, Gevaç, Demrek, Yuvalı, Katranlık, Kara Fakılı, Kızıllar, Ecepınarı, Arablu Uşağı, Orduköy ve Bölükler'dir (HVS, H.1286:180-181). Eğri Köyü burada Eğri Bucak olarak geçmektedir.

1870'te kazanın Ödeksu ve İncesu adlarıyla iki mahallesi ve Akbez, Tiyek ve Hacılar adlarıyla üç nahiyesi bulunmaktadır. Kazada toplam 31 köy vardır. Akbez Nahiyesinin köyleri Selmanlı, Nuh Uşağı, Sarı Kurtlu, Duraklı, Harharlı, Yeni Yapan, Gazel Uşağı, Kara Ahmetli'dir. Tiyek Nahiyesinin köyleri Dedemli, Alleşli, Ağcalar, Kara Yakuplu, Kara Fakılı, Hristiyan ve Adumanlı'dır. Hacılar Nahiyesine bağlı köyler ise Hacılar, Söğüt, Gülpınar, Eğri Bucak, Küreci, Şerefli, Gevaç, Demrek, Yuvalı, Karanlık, Kara Fakılı, Kızıllar, Ece Pınarı, Arablu Uşağı, Orduköy ve Bölükler'dir (HVS, H.1287:155-156). 1871 ve 1872'de köy sayısı ve isimleri değişiklik göstermez (HVS, H.1288:155-160; HVS, H.1289:150).

Kaza, 1879'da yeni kurulan Cebel-i Bereket Sancağına bağlanmıştır. 1880'de kazanın yönetim merkezi yine Hassa Köyüdür. Hassa Kazası Ekbaz, Tiyek, Hacılar ve Çoşlu olmak üzere dört nahiye ve 37 köyden müteşekkildir nahiye ve köy sayısında bir artış söz konusudur (AVS, H.1297:154). 1891'de de sayı değişmez. Kazada zirai, sınai ve eğitim yönünden gelişme isteği olduğu salnamelere yansımıştır (AVS, H.1308:155). 1892'de nahiye sayısında bir düşüş söz konusudur. Tiyek'in adı nahiyeler arasında geçmez (AVS, H.1309:170). 1894-1895 tarihli vilayetsalnamesinde ise Tiyek, Adana Vilayet Salnamesinde nahiye olarak yer almıştır (AVS, H.1312:82). 1900 yılında Hassa Kazasının 4 mahallesi 29 köyü vardır. Belediye ile ilgili bilgiler de salnameye yansımış, kurumun gelirinin 600 kuruş tuttuğu, masraflarında aynı oranda olduğu belirtilmiştir (AVS, H.1318:145-146). 1900 ve 1902 tarihli vilayet salnamelerinde Hassa, üçüncü sınıf bir kaza olarak geçmektedir (AVS, H.1318:147; AVS, H.1320:154). 1900'de devletin kurumlarıyla Hassa Kazasında daha etkin olduğu, kurum sayısının arttığı salnamelere yansımıştır. İdare Meclisi, Bidayet Mahkemesi, Mal Kalem, Nüfus Dairesi, Tapu İdaresi, Posta İdaresi, Orman İdaresi ve Belediye Dairesiyle kazada devletin kuramsallaşma açısından önemli bir başarı elde ettiği görülmektedir (AVS, H.1318:147-149). 1902 Tarihli Vilayet Salnamesinde Hassa kaza merkezinde bir hükümet konağı, Akbez'de (Ekbaz) bir iptidai mektebi, yine bir karakolhane, Söğüt ve Eğribucak köylerinde birer iptidai mektebi açıldığı belirtilmektedir (AVS, H.1320:283). Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde modernleşme

çabalarından istenilen düzeyde olmasa da Hassa Kazasının da etkilendiği görülmektedir. XX. yüzyıl başında mahalle sayısı ikiden dörde çıkmıştır.

3.1. Hassa Kazasında İdareciler

Halep ve Adana vilayet salnamelerindeki bilgilerden Hassa Kazası idarecileri tespit edilebilmektedir. Kaza idarecilerinden olan kaymakam, naip, müftü ve mal müdürü üst düzey devlet görevlileridir. Bunlardan bazılarının görevlerinin birkaç yıl devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. 1868 yılında Hassa Kazasının üst düzey idarecileri Kaymakam Hacı İsmail Efendi, Naip Kamil Efendi, Mal Müdürü Feyzi Efendi'dir (HVS, H.1285, s:71). 1869'da kaza kaymakamı Hacı Şakir Bey, Naip Kamil Efendi, Mal Müdürü Niyazi Efendi'dir (HVS, H.1286, s:71). 1870 yılında kaza kaymakamı Hüsnü Bey, Naip Kamil Efendi ve Mal Müdürü Toros Efendi'dir (HVS, H.1287, s:65). 1871 yılında Hassa kaymakamı Hüsnü Bey, naibi Ali Efendi, mal müdürü bir gayrimüslim olan İstefan Efendi'dir (HVS, H.1288, s:64). 1872 yılında kaymakam yine Hüsnü Bey, Naip Ali Efendi, Mal Müdürü İstefan Efendi'dir. Mal müdürü bir gayrimüslimdir (HVS, H.1289, s:64). 1873'de Kaymakam Hacı Bey, Naip Mehmet Raşit Efendi, Mal Müdürü Hafız Ali Şani Efendi'dir (HVS, H.1290, s:77). 1878'de Kaymakam İbrahim Bey, Naip Mustafa Efendi, Müftü Halil Hilmi Efendi ve Mal Müdürü Hamid Efendi'dir (HVS, H.1295, s:79). Hacı İsmail Efendi, Hacı Şakir Bey gibi bir yıl gibi kısa bir süre kaymakam olarak görev yapanlar olduğu gibi üç sene bu makamu işgal edenler de (Hüsnü Bey) vardır. Naipiler içinde aynı durum söz konusudur. Kamil Efendi üç yıl kadar naiplik görevini yürütmüştür. Mal müdürleri ise her yıl değişmiş, bazen bir Müslim, bu görevi yaparken bazende gayrimüslimler bu görevi ifa etmişlerdir.

Kaza 1879'da güvenlik endişelerinden kaynaklı olarak yeni teşkil edilen Cebel-i Bereket Sancağına bağlanmıştır (Karlangıç, 2022b). 1880 yılında kazanın kaymakamı Mustafa Asım Efendi, naibi Hüseyin Hüsnü Efendi, müftüsü Hacı Hilmi Efendi, Mal Müdürü Yusuf Efendi ve Sandık Emmini Veli Efendi'dir (AVS, H.1297, s:153). 1882'de kaymakam, naip ve mal müdürü değişmiş olup Kaymakam Mustafa Hayri Efendi, Naip Hulisi Efendi, Müftü Halil Efendi ve mal müdürü ise Nuri Efendi'dir (AVS, H.1299, s:114). 1891'de Kaymakam Ali Akif Efendi, Naip Ali Rıza Efendi ve Mal Müdürü Behçet Efendi'dir (AVS, H.1308, s:166). 1892'de kaymakam değişmiştir. Yeni Kaymakam Rüştü Efendi, Naip Mehmet Galip Efendi, Mal Müdürü Behçet Efendi'dir (AVS, H.1309, s:179-180). 1894-1895'te Hassa Kazasının kaymakamı yine değişmiştir. Yeni kaymakam Abdülkadir Efendi, Naip Necip Efendi, Mal Müdürü Behçet Efendi, Tahrirat Kâtibi Salih Efendi'dir. Müftünün adı verilmemiştir (AVS, H.1312, s:238). 1900 yılında Kaymakam Mehmet Esat Efendi, Naip İbrahim Behçet Efendi, Müftü Mehmet Emin Efendi, Mal Müdürü Mehmet Niyazi Efendi, Tahrirat Kâtibi Veli Efendi'dir (AVS, H.1318, s:147). Hassa, Adana'ya bağlandıktan sonra salnamelelere yansıdığına göre Behçet Efendi örneğinde olduğu gibi mal müdürlerinin iki sene görev yaptığı da olmuştur.

3.2. Diğer Görevliler

Hassa Kazasında kaymakam, naip, müftü, mal müdürü gibi üst düzey taşra yöneticilerinin yanında diğer görevliler de vardı. Halep ve Adana vilayet salnamelerindeki bilgilerden bahsi geçen şahısların isimlerini ve çalıştıkları kurumları tespit etmek mümkündür. 1868 ve 1869'da Emlak Mukayyidi Ali Efendi'dir (HVS, H.1285, s:71; HVS, H.1286, s:71). 1871'de Dava Kâtibi Mehmet Efendi, Emlak Vukuat Kâtibi Ali Efendi, Sandık Emmini Ohannes Efendi'dir (HVS, H.1288, s:64). 1873'te Nüfus Kâtibi Hüseyin Efendi, Tapu Kâtibi Mehmet Tarık Efendi'dir (HVS, H.1290, s:77). 1878 yılında Ziraat müdürü Osman Ağa, dava kâtibi (belirtilmemiş), Mahkeme Kâtibi Çelebi Efendi, Vukuat Kâtibi Mustafa Efendi'ydı. Menafi-i Umumiye Komisyonu reisi İsmail Ağa, vekiller; Ohan Ağa, Mamık Ağa, Osman Ağa ve Kâtip Mustafa Efendi'ydı. Komisyon vekillerinden üçü Müslüman, biri gayrimüslimdi (HVS, H.1295, s:79).

1891'de Mal Kalemi çalışanları Mal Müdürü Behçet Efendi, Mal Müdürü Muavini Mehmet Nuri Efendi, Sandık Emmini Bestami Efendi; Nüfus Kalemi çalışanları Memur Ömer Bey, Kâtip Hasan Efendi; tapu kâtibi kadrosu münhal olup, Orman Ondalık Memuru Ali Efendi'dir (AVS, H.1308, s:166). 1892'de mal müdürü ve muavini değişmezken Sandık Emmini Mehmet Tevfik Efendi olmuştur. Nüfus idaresi çalışanları ise Memur Ali Efendi ile Kâtip Serkis Efendi'ydı. Tapu kâtibi kadrosu yine münhaldir. Orman ondalık memurluğu görevine Nuri Efendi getirilmiştir (AVS, H.1309, s:180). 1894-1895'te Mal Kalemi çalışanları Mal Müdürü Behçet Efendi, muavini Mehmet Nuri Efendi, Sandık Emmini Bestami Efendi'ydı. Nüfus idaresinde ise Memur Ali Efendi, Kâtip Serkis Efendi çalışmaktadır. Tapu kâtibi kadrosu yine münhaldir. Orman ondalık memuru Yusuf Bey'di (AVS, H.1312, s:239).

Hassa Kazasında 1900 yılında Mal Kalemi çalışanları Mal Müdürü Mehmet Niyazi Efendi, muavini Hasan Efendi, Sandık Emmini Vehbi Efendi'dir. Nüfus idaresi çalışanı sayısı ikidir: Memur Hacı Osman Efendi ve Kâtip İbrahim Efendi. Tapu İdaresinde ise bir Tapu kâtibi ve bir yoklama kâtibi çalışmaktadır. Tapu Kâtibi Ali Efendi, yoklama kâtibi ise Osman Efendi'dir. Daha önce salnamelerde yer almayan Posta İdaresi memurluğuna Yusuf Nekar Efendi getirilmiştir. Zabıta memuru Yüzbaşı Hacı Hasan Efendi'dir. Orman dairesi çalışanları Ondalık Memuru Halil Bey ve Tezkire Muharriri Mustafa Efendi'dir (AVS, H.1318, s:148).

Kazada 1902'de Mal Kalemi çalışanları müdür, müdür yardımcısı ve sandık emmininden ibaretti. Müdür Mehmet Niyazi Efendi, muavini Hasan Basri Efendi, Sandık Emmini Bestami Efendi'ydı (AVS, H.1320, s:154-155). Nüfus idaresinde ise Memur Hacı Osman Efendi ile Kâtip İbrahim Hakkı Efendi çalışmaktaydı. Tapu Dairesi çalışanları Tapu Kâtibi Osman Efendi ve ismi belirtilmeyen yoklama kâtibidir. Yoklama kâtibinin adı belirtilmemiştir. Posta İdaresinde Ahmet Midhat Efendi adlı bir memur çalışmaktadır. Zabıta İdaresinde memur vekili olarak

Ali Onbaşı görev alırken, Orman İdaresi Ondalık Memuru Halil Efendi, Tezkire Muharriri Mustafa Efendi'dir (AVS, H.1320, s:154-155).

Vilayet salnamelerinde belirli dönemlerde kazadaki belediye çalışanlarını da tespit etmek mümkündür. Şehrin temizliği, içme suyu, itfaiye ve sağlık hizmetleri belediyenin sorumluluk alanına girerdi. Belediye reisleri atamayla bu göreve gelirken meclis için farklı bir durum söz konusuydu. Azaların önemli bir kısmı seçimle göreve gelirdi (Shabanovski ve Karataş, 2019). 1900'de Hassa Kazasında Belediye Dairesi ise bir reis ve dört azadan ibaretti. Reis Bestami Efendi, azalar; Cafer Ağa, Mustafa Efendi, İbrahim Hakkı Efendi ve Yusuf Ağa'dır. Azaların tamamı Müslümandır (AVS, H.1318, s:148). 1902'de Belediye Dairesi Reisi Mustafa Sabri Efendi, azalar ise İbrahim Hakkı Efendi, Mehmet Ağa, Cafer Ağa ve Yusuf Ağa'dır (AVS, H.1320, s:155).

3.3. Meclis-i Deavi

1864 Vilayet Nizamnamesiyle teşkil edilen, hâkimin başkanlığında kazanın hukuki konularıyla ilgilenen meclise "Meclis-i Deavi" denilmektedir. Bu meclisin kurulması şer'i mahkemelerin varlığını ortadan kaldırmamıştır. Bahsi geçen meclis, hâkim ve dört üyeden oluşmaktaydı. Üyeler yarı yarıya Müslim ve gayrimüslimdi. Bunlara "mümeyyiz" denilmekteydi. Mümeyyizler kazalarda yapılan seçimle göreve gelmekteydi. Meclisi-i Deavinin her davaya bakma zorunluluğu yoktu. Görev alanı şer'i, ruhani davalar, cinayet ve ticari davalar haricindeki anlaşmazlıkların çözümünü kapsamaktaydı. Meclis-i Deavi aldığı kararları müdüre sunmakta, kaza müdürü kendi yetkisinde olanları değerlendirmekte, yetkisi dışındakileri Kaymakama arz etmekteydi (Çadırcı, 1989).

Hassa Kazasında Meclis-i Deavi çalışanları arasında Müslim ve gayrimüslimler yer almaktadır. Naip, bahsi geçen meclisin reisidir. 1868, 1869, 1870, 1871'de mümeyyizlerin üçü Müslüman biri gayrimüslimdir. Hassa Kazasında 1868'de Meclis-i Deavinin reisi Naip Kamil Efendi, mümeyyizleri İsmail Ağa, Süleyman Ağa, Abdah Ağa ve Haçir Ağa; Deavi Kâtibi Mehmet Efendi'dir (HVS, H.1285, s:71). 1869'da meclisin reisi Naip Kamil Efendi, mümeyyizleri İsmail Ağa, Süleyman Ağa, Abdullah Ağa ve Haçir Ağa'dır (HVS, H.1286, s:71). 1870'te Meclis-i Deavinin reisi Naip Kamil Efendi, mümeyyizler İsmail Ağa, Ahmet Efendi, Hüseyin Ağa ve Haçir Ağa'dır. Deavi Kâtibi Mehmet Efendi, Emlak Vukuat Kâtibi Ali Efendi, Sandık Emni Ohannes Efendi'dir (HVS, H.1287, s:65). 1871'de Meclis-i Deavi, bir reis ve dört mümeyyizden müteşekkildir. Mümeyyizlerinin üçü Müslim, biri gayrimüslimdir. Meclisin reisi Naip Ali Efendi, mümeyyizleri ise Hüseyin Ağa, Seyyid Ağa, Mehmet Efendi ve Haçir Ağa'dır (HVS, H.1288, s:64). 1872'de Meclis-i Deav'nin reisi Naip Ali Efendi, mümeyyizleri ise Hüseyin Ağa, Mehmet Efendi ve Haçir Ağa'dır. Mümeyyiz sayısında bir düşüş söz konusudur. Sayı iki Müslim bir gayrimüslim şeklinde değişmiştir. Vukuat Kâtibi Yusuf Efendi, Deavi Kâtibi Mehmet Efendi ve Sandık Emni Ohannes Efendi'dir (HVS, H.1289, s:64). 1873'te Meclis-i Deavi reisi Mehmet Ağa, mümeyyizler Mehmet Efendi, Ali Ağa ve Hamid Ağa'dır. Mü-

meyyizlerin tamamı Müslümandır. Vukuat Kâtibi Yusuf Bey'dir (HVS, H.1290, s:77). 1878'de Meclis-i Deavi reisi Naip Mustafa Efendi, mümeyyizler Ali Ağa, Mahmut Ağa, Hüseyin Ağa ve Evadüyis Ağa'dır. Mümeyyiz sayısı yeniden dörde çıkmıştır ve üyelerden biri gayrimüslimdir (HVS, H.1295, s:79).

Meclis-i Deavi Hassa Kazasında Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte çalıştıkları kurumlardan biridir. Bu kurumda mümeyyiz sayısı bazen dört bazen de üçtür. Zaman zaman mümeyyizlerin sayısında müslim, gayrimüslim eşitliği sözkonusuyken, bazen gayrimüslim mümeyyiz sayısı daha azdır. Hatta 1873'te mümeyyizlerin tamamı Müslümandır. Burada dikkat çeken nokta gayrimüslimlerin Hassa Kazasındaki toplam nüfusa oranı %10 civarında iken nüfusun ortalama %90'ını oluşturan Müslümanlarla zaman zaman eşit oranda temsil elde etmeleridir.

3.4. Kaza İdare Meclisi

Osmanlı idari yapısında önemli değişiklikler meydana getiren 1864 tarihli Tuna Vilayeti Nizamnamesine göre kazaların mülki amiri müdür olacak, bir de müdürün başkanlık ettiği "*İdare Meclisi*" oluşturulacaktır (Çadircı, 1989). İdari davalara bakmak, gelir-giderleri denetlemek, miri malların idaresi ve korunması, yerel sağlıkla ilgili tedbirler, beledi kuruluşların yapımı ve tamiri, köy yollarının inşası ve onarımı bahsi geçen meclisin görev alanına girmektedir (Gençoğlu, 2011).

Kaza yönetiminde kaymakamın yanında kaza idare meclislerinin de önemli rolü vardır. Kaza idare meclislerinde, atanmış ve seçilmiş üyeler görev yapmaktaydı. Meclisin reisi kaymakamdı. 1868'de Hassa Kazası İdare Meclisinin reisi Kaymakam Hacı İsmail Efendi, azaları ise Mehmet Bey, Ahmet Ağa ve Bali Ağa'dır (HVS, H.1285, s:71). 1869'da meclisin reisi Kaymakam Hacı Şükrü Bey, azaları İsmail Ağa, Mehmet Bey, Ahmet Ağa, Bali Ağa'dır. Azaların tamamı Müslümandır (HVS, H.1286, s:71). 1870'te Kaza İdare Meclisi, reis (kaymakam) ve biri gayrimüslim, üçü Müslüman olmak üzere dört azadan oluşmaktaydı. Kaza İdare Meclisinin reisi Kaymakam Hüsnü Bey, azaları ise İsmail Ağa, Hüseyin Ağa, Süleyman Ağa ve Anton Ağa'ydı (HVS, H.1287, s:65). 1871 yılında meclisin reisi Kaymakam Hüsnü Bey, azalar ise İsmail Ağa, Hüseyin Ağa, Anton Ağa'ydı. Azalardan ikisi Müslim, biri gayrimüslimdi (HVS, H.1288, s:64). 1872 yılında Kaza idare Meclisinin reisi Kaymakam Hüsnü Bey, azalar ise İsmail Ağa, Süleyman Ağa, Hasan Ağa ve Anton Ağa'dır. 1871'de aza sayısı üç iken, 1872'de tekrar dörde çıkmıştır (HVS, H.1289, s:64). 1873'te Kaza İdare Meclisinin reisi Tiyekli Süleyman Ağa, azaları ise Paşabeyzade Mehmet Nuri Bey, Hüseyin Ağa ve Anton Ağa'ydı. Aynı yıl bir önceki yıla göre aza sayısında yine bir düşüş sözkonusudur (HVS, H.1290, s:77). 1878'de Kaza İdare Meclisi reisi kaymakam İbrahim Bey, azalar Mustafa Efendi, İsmail Ağa, Anton Efendi ve Bedros Ağa'ydı. 1878'de mecliste Müslim, gayrimüslim sayısının eşit olduğu görülmektedir (HVS, H.1295, s:79).

Cebel-i Bereket sınırlarına dâhil edilen Hassa'da 1880 yılında Kaza İdare Meclisi, bir reis ve iki azadan oluşmaktadır. Meclisin reisi kaymakam, azaları ise naip ve müftüdür (AVS, H.1297, s:153). 1882'de meclisinin aza sayısı farklıdır. Yine reisi kaymakam, azalar ise Naip Hulisi Efendi, Müftü Halil Efendi, Mal Müdürü Nuri Efendi, Mehmet Bey, Bedros Ağa, Mustafa Efendi ve Artin Ağa'dır. Üye sayısı yediye çıkmıştır. Yedi üyeden ikisi gayrimüslimdir. Azaların görevlerine bakılarak naip, müftü ve mal müdürünün aza-yı tabiiye; Mehmet Bey, Bedros Ağa, Mustafa Efendi ve Artin Ağa'nın ise aza-yı müntehabe (seçilmiş) oldukları anlaşılır (AVS, H.1299, s:114). 1891'de Kaza İdare Meclisi bir reis, üç aza-yı tabiiye ve dört aza-yı müntehabeden müteşekkildir. Seçilmiş azalardan ikisi Müslüman, diğer ikisi gayrimüslimdir. Meclisin reisi Kaymakam Ali Akif Efendi, aza-yı tabiiye; Naip Ali Efendi, Mal Müdürü Behçet Efendi, Tahrirat Kâtibi Ali Rıza Efendi'dir. Seçilmiş üyeler ise Mustafa Bey, Mustafa Efendi, Bedros Ağa ve Andon Şuhud Ağa'dır (AVS, H.1308, s:166).

1892'de Kaza İdare Meclisi bir reis, üç aza-i tabiiye ve dört aza-yı müntehabeden oluşmaktadır. Meclis reisi Kaymakam Rüştü Efendi olup aza-yı tabiiye Naip Mehmet Galip Efendi, Mal Müdürü Behçet Efendi, Tahrirat Kâtibi Ali Rıza Efendi'den müteşekkildir. Kaza-yı müntehabe ise iki Müslim iki gayrimüslim azadan oluşmuştur. Müslüman azalar Vakkas Ağa, Ahmet Ağa; gayrimüslim üyeler ise Avadis Ağa ve Andon Şuhud Ağa'dır (AVS, H.1309, s:180). 1894-1895'te Kaza İdare Meclisi reis ve azaları reis Kaymakam Abdülkadir Efendi, aza-yı tabiiyye Naib Necib Efendi, müftü, Mal Müdürü Behçet Efendi; aza-yı müntehabe Süleyman Bey, Ahmet Bey, Anton Şuhud Ağa'dır. Aza-yı müntehabenin sayısı iki Müslim, bir gayrimüslim olmak üzere üçe düşmüştür. Kaza İdare Meclisi Kâtibi Salih Efendi'dir (AVS, H.1312, s:238).

1900 yılında Kaza İdare Meclisinin reisi Kaymakam Mehmet Esat Efendi, aza-yı tabiiye Naip İbrahim Behçet Efendi, Müftü Mehmet Emin Efendi, Mal Müdürü Mehmet Niyazi Efendi, Tahrirat Kâtibi Veli Efendi'dir. Aza-yı müntehabe Ömer Lütfü Bey, Ahmet Ağa, Kigork Ağa ve Bedros Ağa'ydı (AVS, H.1318, s:147). 1902 yılında meclisin reisi Kaymakam Mehmet Esat Efendi aza-yı tabiiye Naip Mahmut Celaleddin Efendi, Müftü Mehmet Emin Efendi, Mal Müdürü Mahmut Niyazi Efendi, Tahrirat Kâtibi Halil Kemal Efendi'dir. Aza-yı müntehabe ise Ömer Lütfü Ağa, Vakkas Ağa, Kifork Ağa ve Avadi (Avadis) Ağa'dır. Aza-yı tabiiye ve aza-yı müntehabenin sayılarında eşitlik görülmektedir. Her ikisi de dörder kişiden ibarettir (AVS, H.1320, s:154).

3.5. Bidayet Mahkemesi

Asliye mahkemelerine karşılık gelen (Devellioğlu, 1996, s:100), Bidayet mahkemelerinin kurulmasıyla şer'i mahkemelerin faaliyet alanı daralmıştır (Ortaylı, 2008, s:268). Bidayet Mahkemesinin Hassa Kazasındaki çalışanları naibin reisliğinde iki kâtip, iki icra mübaşiri ve bir mustantık muavininden ibaretti. 1880'de Bidayet Mahkemesi'nin reisi Naip Hüseyin Hüsnü Efendi, Birinci Kâtip Yusuf Bey, İkinci Kâtip Ali Efendi, Mustantık Muavini Mehmet Efendi'dir. İcra

Mübaşiri Hüseyin Efendi, diğeri Mehmet Efendi ve Vukuat Kâtibi Mustafa Efendi'dir. Tapu Kâtibi ise (yazılmamış) Efendi'dir (AVS, H.1297, s:153). 1882'de Bidayet Mahkemesi sekiz kişiden ibaretti. Reisi naip, azalar Bekir Bey, Kigork Ağa, Yusuf Bey, Mustantık Muavini Hayri Efendi, Zabıt Katibi Ali Efendi, Mübaşir ..., diğeri mübaşir Mehmet Efendi'di. Üyelerden biri ve mübaşirin biri gayrimüslimdi (AVS, H.1299, s:114). 1891'de Bidayet Mahkemesinin reisi Naip Efendi, azalar Ali Bey ve Artin Ağa'dır. Başkâtip İbrahim Efendi, İkinci Kâtip İbrahim Efendi, Şer'îye Kâtibi Ahmet Kazım Efendi, Mustantık Muavini İbrahim Efendi'dir (AVS, H.1308, s:166). 1892'de Bidayet Mahkemesinin çalışanları şunlardır: Reis naip, azalar; Bestami Efendi ve Artin Ağa, Başkâtip İbrahim Efendi, İkinci Kâtip Şakir Efendi, Mustantık Muavini İbrahim Efendi, Şer'îye Kâtibi Hasan Efendi'dir (AVS, H.1309, s:180). 1894-1895'te Bidayet Mahkemesi naip reisliğinde Mehmet Efendi ve Avadis Ağa'nın azalığındadır. Kurumun diğeri çalışanları Başkâtip Yusuf Bey ve İkinci Kâtip Ali Efendi'dir (AVS, H.1312, s:239).

1900 yılında Bidayet Mahkemesi reisi naip, azalar ise Mehmet Ali Efendi ve Agop Ağa'dır. Diğeri çalışanlar; Başkâtip Yusuf Bey, İkinci Kâtip Ali Avni Efendi, Mustantık Muavini Ali Rıza Efendi'dir (AVS, H.1318, s:147). 1902'de reis naip, azalar bir Müslüman ve bir gayrimüslimdir. Müslüman aza Mehmet Ali Efendi, gayrimüslim aza Serkis Ağa'dır. Başkâtip Mehmet Efendi, İkinci Kâtip Faik Efendi'dir. Mustantık Muavini kadrosu münhaldir (AVS, H.132, s:154).

4. Fiziki ve Sosyal Yapı

Hassa Kazası verimli tarım alanlarına sahipti ve bahsi geçen alanları sulama imkânı sağlayan bir nehir ve dereler bulunmaktaydı. Karasu Nehrinden başka büyüklü küçüklü on iki nehir (dere) vardı. Yine 1868'de Akbez Nahiyesinde bir, Hacılar Nahiyesi bağlı Söğüt Köyünde ve Hacılar merkezde birer, Karasu üzerinde bir olmak üzere dört köprü yer almaktaydı. Aynı yıl kazada 987 Müslüman ve 72 Hristiyan hane olmak üzere 1.059 hane, dört mescit, sekiz dükkân, bir han, altı değirmen, bir fırın, bir kahvehane, beş yüz bahçe ve iki yüz elli bin kök bağ vardır (HVS, H.1285, s:232-233). 1869-1870'te de yukarıda verilen sayılarda bir değişiklik yoktur (HVS, H.1286, s:181-187; HVS, H.1287, s:155-156).

Hassa Kazası 1879'da kurulan Cebel-i Bereket Livasının güneydoğusunda yer alır ve liva merkezine on iki saat uzaklıktadır. Kazanın uzunluğu on saat, eni on iki saattir (AVS, H.1318, s:145). 1880'de kazada sekiz cami, üç kilise, bir kışla ve bir kale harabesi ve faaliyette olan yirmi iki değirmen, on adet pınar vardır (AVS, H.1297, s:154). Hassa'da 1882'de durum aynıdır (AVS, H.1299, s:105). Ormanlarında çam, katran, mazi, pelit (halk arasında palıt) ve çeşitli ağaçlar bulunur (AVS, H.1297, s:154). 1891'de kazadaki cami sayısı yedi olarak verilirken kilise sayısı beşe yükselmiştir. Kilise sayısındaki artış misyonerlerin kazadaki Hristiyanlara olan ilgisiyle açıklanabilir (AVS, H.1308, s:155). 1894-1895'te Hassa Kasabasında hane sayısı altmış, cami sayısı bir ve dükkân sayısı beştir. Kaza genelinde ise yedi cami, beş kilise, bir kışla, bir kale, yirmi iki değirmen ve on çeşme vardır (AVS, H.1312, s:82). 1900'de kazada 1.370 hane bulunmaktadır.

Salnamede cami ve mescit sayıları ayrı ayrı verilmiş olup dört cami ve dört mescitten bahsedilmektedir. Yine 215 öğrencisi olan sekiz okul, bir manastır, bir kilise, otuz dükkân, dört fırın, bir kahvehane ve yirmi değirmenden bahsedilmektedir. Kazada dini ziyaretgâhlar da vardır. Asar Dede, Kabak Dede, Acem Dede, Kılıç Dede ve Ömer Dede namlarıyla büyük zatlardan olduğu rivayet edilen altı zatın makamları ve mezarları vardır (AVS, H.1318, s:145-146).

4.1. Nüfus

Hassa Kazası kurulduktan sonra kazanın nüfusuna dair bilgilere ulaşmak mümkündür. 1868'de kazada 2.680 Müslüman ve 252 Hristiyan olmak üzere 2.932 nüfus vardır (HVS, H.1285, s:232). 1880'de Hassa'da 1.243 hane ve 3.257 nüfus Müslüman; 61 hane ve 144 nüfus Ermeni, 28 hane 64 nüfus Katolik, 12 hane 55 nüfus Protestan, 4 hane 11 nüfus Rum olmak gayrimüslim vardır. Toplamda 1.348 hanede 3.531 nüfus bulunur (AVS, H.1297, s:173). 1891'de Hassa Kazasının nüfusu 7.080 Müslüman ve 595 Hristiyan'dan olmak üzere toplam 7.675 kişiden ibarettir (AVS, H.1308, s:155). Genel nüfus içerisinde Müslümanların oranı %92,25, Hristiyan nüfusu %7,75'e denk gelmektedir¹. Kemal H. Karpat, 1881/1882-1893 nüfus sayımına göre Hassa Kazası nüfusunu 2.923 kadın, 4.157 erkek olmak üzere 7.081 müslüman; 14 erkek, 11 kadın olmak üzere toplam 25 Rum; 69 kadın, 81 erkek olmak üzere toplam 150 Katolik, 58 kadın, 72 erkek olmak üzere toplam 130 protestan olarak verir. Kazada kadın nüfus 3.200, erkek nüfus 4.475 olup toplam nüfus 7.675'tir (Karpat,2010, s:266). Karpat'ın verdiği bilgilerle 1308 tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde verilen bilgiler -ayrıntılı verilmemiş olsa da- uyumludur. 1894-1895'te kaza nüfusu 7.242 kişi olup nüfusun 6.571'i Müslüman, 671'i gayrimüslimdir (AVS, H.1312, s:82). Bu tarihte Müslümanlar nüfusun %90,74'ünü, gayrimüslimler ise %9,26'sını oluşturmaktadır².

Hassa Kazasında 1900 yılında 1.370 hane bulunmaktadır. Bunlardan 1.256 hanesi Müslümanlardan oluşmaktadır. Müslüman nüfus 3.338'i erkek, 2.986'sı kadın olmak üzere toplam 6.324'tür. Yine iki köy ve 6 hanede 16 erkek, 14 kadın olmak üzere 30 Rum nüfus yer almaktadır. Bir mahalle, 4 köyde altmış dört hanede 198 erkek, 200 kadın, yine bir köyde ve 25 hanede 60 erkek ve 79 kadın Katolik nüfus vardı. Katolik nüfusun toplamı 537'ydi. Protestanlar ise bir köyde yirmi hanede 99 nüfus erkek ve 80 nüfus kadın toplam 179 kişiydiler. Yine Fransız tebaasından 1 hanede 6 erkek bulunmaktaydı. Fransız tebaasından olan bu altı şahıs büyük ihmalle misyonerdi (AVS, H.1318, s:145-146). Kazada Hristiyan nüfus içerisinde mezhep çeşitliliği göze çarpmaktadır. Bu çeşitlilikte şüphesiz Hassa'ya gelen misyonerlerin rolü oldukça fazladır. Nüfus içerisinde Müslümanların oranı %89,37, Rumların %0,42, Katoliklerin %7,58, Protestanların %2,52, misyoner oldukları tahmin edilen Fransızların %0,08'dir³.

¹ Küsüratları yuvarlanmıştır.

² Küsüratlar yuvarlanmıştır.

³ Küsüratlar yuvarlanmıştır.

5. Ekonomik Hayat

1866-1867 yıllarında Maraş mutasarrıfı olan Naşit Paşa tarafından Maraş-İslahiye ve Hassa kazalarından geçerek Kırıkhan'a kadar uzanan oldukça düzenli bir şose yol yapılmıştı. Amaç bu sahayı İskenderun caddesine bağlamaktı. Bölge halkı bundan büyük yararlar sağlamış ancak, zamanla bu yol tamirat görmemiş ve harap olmuştu (AVS, H.1318, s:146).

Halep Vilayet Salnamesine göre 1868 yılında Hassa kazasının iki önemli ormanı vardı. Ormanlardaki ağaçlar çam, kamalak (sedir), ardıç ve mazıdır. Bu ormanların Hassa Kasabasına uzaklığı birinin 4 saat, diğerinin 1,5 saattir. 1860'lı yılların sonlarında Halep ve Kilis'in kereste ihtiyacını karşılamak için keresteler buralara nakledilirdi (HVS, H.1285, s:233; HVS, H.1286, s:181-182; H.1287, s:155-156). Yine 1868-1869'da iplikten beyaz bez dokunur ve mahallinde satılırdı (HVS, H.1286, s:181-182; HVS, H.1287, s:155-156). 1880 yılında iplikten dokunan beyaz bezin Kilis ve Halep'e ihraç edildiği görülmektedir (AVS, H.1297, s:154). 1900 yılında üretimde çeşitlilik göze çarpmaktadır. Hassa'nın köylerinde kadınlar tarafından güzel kilimler, seccadeler, çul, çuval, dokuma bez imal edilir ve mahallin ihtiyacından fazlası dışarıya satılırdı. Yine ipek kozası yetiştiriciliği de oldukça yaygındı (AVS, H.1318, s:145).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet düzeni tesis edildikten sonra Hassa Kazasında yetiştirilen ürünlerde çeşitlilik göze çarpar. 1868'de pirinç, buğday, arpa, mercimek, küşne, darı, pamuk, mazı, üzüm, pekmez, incir, nar, ipek, ceviz, mengiç üretimi vardı ve bu ürünler mahallinde, Payas'ta ve Reyhaniye'de tüketilirdi (HVS, H.1285, s:232). 1880'de topraktan üretilen mahsuller ise buğday, arpa, darı, pirinç, mercimek, küşne nohut, üzüm, yemiş ve nardır. Ayrıca ipek, pamuk ve mazıdan üretim de söz konusudur. Bahsi geçen ürünler Kilis ve İskenderun taraflarına gönderilirdi. Toprak denilen ahşap üretilir ve Kilis'e Halep'e ihracı gerçekleştirilirdi (AVS, H.1297, s:154). 1882'de sanayi ürünleri olarak bez, kilim ve seccade gösterilir. Bu ürünler Kilis ve Halep tarafına ihraç edilirdi. Yine başka bir ihraç maddesi kerestedir (AVS, H.1299, s:105). 1891'de Kilis ve Halep'e bez kilim ve seccade satılırken, yine ipek ve pamuk ihracatı yapılmaktadır. Aynı şehirlere kereste ihracatı da devam etmekteydi (AVS, H.1308, s:155).

Yerleşik hayatın ve yeni yerleşimlerin teşkil edildiği Hassa'da ekilip dikilen alan XX. yüzyıl başlarında hala çok azdır. 1900 yılında ekilen arazi miktarı 10.000 dönüm olup toplamda ekilebilir ve işlenebilir 97.000 dönüm arazi vardır. Üretilen ürünler: buğday, arpa, yulaf, mercimek, burçak, pirinç, ak darı, ipek böceği kozası ve susam olarak verilir. Yine Hassa dağlarında çok sayıda akçam, karaçam, katran ağaçları bulunduğundan çeşitli keresteler imal edilerek Kilis, Halep ve İskenderun İskelesine nakledilirdi. Yine mazı, palamut, mengic, ekşi ağacın varlığı bitki çeşitliliğine örnektir. Kazada "gayet nefis" üzümler yetişmekte ve Amik Ovası, İslahiye ve Payas'a yollanmaktaydı. Üzüm sadece kuru olarak değil, yukarıda belirtilen yerlere yaş üzüm olarak da satılmaktaydı (AVS, H.1318, s:145). 1902 yılında Cebel-i Bereket Sancağında 10.000 lira tutarında ipek

böceği kozası üretilmekteydi. Sancaktaki ipek üretiminin büyük kısmı Hassa Kazasında yapılmaktaydı. Üstelik gündün güne dut bahçesi sayısı artmaktaydı (AVS, H.1320, s:137).

XX. yüzyılın başında kazada hala Ziraat Bank Sandığının bulunmadığı, “ikraz ve istikraz” işlemlerinin Merkez Liva Ziraat Bank Sandığı tarafından yapıldığı salnamede belirtilmektedir (AVS, H.1318, s:146).

Fırka-i Islahiye'nin devlet düzenini tesis etmesinden sonra Hassa Kazasında ekonomik canlanma görülmekte, çevredeki sancak ve kazalara ürün ihraç edilmektedir. Ekilebilir alanların çokluğuyla kıyaslanamayacak kadar az bir sahada üretim yapılmaktadır.

6. Sonuç

Hassa Kazası çok geç bir dönemde devlet düzeninin tesis edildiği Antakya-Maraş güzergâhında Fırka-i Islahiye'nin ıslah çalışmaları sonucu kurulmuştur (1865). Kuruluş tarihinden 1879'a kadar Halep Vilayetinin Maraş Sancağına bağlıyken, bu yıldan itibaren yeni kurulan Cebel-i Bereket Sancağı sınırlarına dâhil edilmiştir. Kazanın kurulduğu saha stratejik açıdan devlet düzeninin devamı için önemliydi. Hassa Kazasında XX. yüzyılın başlarına kadar idari kurumların sayısında her geçen gün bir artış görülmüş, kurumsallaşmanın bu yüzyılın başında önemli ölçüde arttığı salnamelere yansımıştır. Hem idari birimlerin hem de bu kurumlarda çalışan sayısının artışı kazanın gelişmesinin göstergeleridir. Salnamelerde, bahsi geçen kurumlardaki devlet görevlilerinin isimlerine de rastlanmaktadır. Bu durum devlet kurumlarındaki Müslim, gayrimüslim oranının tespitini kolaylaştırmaktadır. Gayrimüslimlerin de şehrin idari karar alma mekanizmalarında yer aldığı onların isimlerinden tespit edilebilmektedir.

Vilayet Salnamelerinde Hassa kazasının fiziki yapısı, nüfusu ile ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. Kaza nüfusunun çok büyük oranda Müslümanlardan müteşekkil olduğu salnamelere yansımıştır. Müslümanların yanında Rum, Katolik ve Protestan nüfus da vardı. Kazada çok az sayıda Fransız tebaasından misyoner yaşamaktaydı. Katoliklerin ve Protestanların büyük kısmı Ermeni'ydi. Yine kazada Müslümanlar tarafından veli olarak görülen zatlara ait olduğu düşünülen çok sayıda türbe vardı.

Hassa'da ekonomik olarak gelişme imkânı sunan verimli topraklarda buğday, arpa, yulaf, mercimek, burçak, pirinç, ak darı, susam ve ipek kozası üretimi yapılmaktaydı. Cebel-i Bereket Sancağındaki koza üretimi büyük oranda bu kazadaydı. Ancak, tarım alanlarının çok az bir kısmında üretim yapıldığı anlaşılmaktadır. Kerestecilik faaliyetleri ormanları bol olan kazanın ekonomik hayatında önemli bir yer işgal eder. Yine kadınların ekonomik hayata dâhil oldukları anlaşılmaktadır. Onların imal ettiği kilim, seccade, çul, çuval, dokuma bez gibi mamul maddeler Hassa Kazasının ihtiyacını karşıladıktan sonra Kilis ve Halep'e ihraç edilirdi. Bazı ürünler ise Payas, İslahiye, Reyhaniye ve İskenderun'a yollanarak satılırdı. Kaza kurulduktan birkaç yıl sonra Maraş'tan Kırıkhan'a kadar

uzanan oldukça muntazam bir yol yapılmış, bu yolu İskenderun güzergâhına bağlayarak ekonomik hayatı ve bölgedeki ilişkileri canlandırma cabası görülmüştür. Zamanla Maraş'tan Kırıkhan'a uzanan bu yol bakımsızlıktan harap olmuştu. XX. yüzyılın başlarında kazada Ziraat Bankası Sandığı olmadığından bankacılık işlemleri Cebel-i Bereket Merkez Ziraat Bank Sandığı'nca yürütülmüştür.

XIX. yüzyıl ortalarında devlet otoritesinin hiç derecesinde olduğu bir bölgede kurulan Hassa'nın, kuruluşundan XX. yüzyıl başlarına kadar belirli bir gelişme kat ettiği görülse de bunun istenilen düzeyde olmadığı açıktır. Adana ve Halep salnameleri Hassa Kazasının yönetim ve kurumlarının, ekonomik ve sosyal hayatının, tarihinin ortaya konması açısından önem arz etmektedir.

Bilgilendirme: Çalışmada çıkar çatışması yoktur.

7. Kaynaklar

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1297.

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1299.

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1308.

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1309.

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1312.

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1318.

Adana Vilayet Salnamesi (AVS), H. 1320.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1284.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1285.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1286.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1287.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1288.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1289.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1290.

Halep Vilayet Salnamesi (HVS), H. 1295.

Ahmet Cevdet Paşa. (1980). *Ma'rûzât*. Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu. Çağrı Yayınları. İstanbul.

Ahmet Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir* 21-39. Yay. Cavid Baysun. 3. Baskı. TTK Yayınları. Ankara.

- Aydın, B. (2009). Salname. *TDVİA*, 36, İstanbul, 51-54.
- Çadırcı, M. (1989). Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876). *Bellekten*, 53(206), 237-258.
- Çelik, A. B. (2008). *Fırka-i İslâhiye*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Devellioğlu, F. (1996). *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*. Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal. 13. Baskı. Aydın Kitapevi, Ankara.
- Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 29-50.
- Habanovski, E. ve Karataş, A. İ. (2019). Selanik Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Gevgelî Kazası’nın İdari Yapısı ve Kurumları. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 7-21.
- Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskân. *Tarih Dergisi*, 27, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul 1973, 1-20.
- Karaboran, H. (1994). Hatay-Maraş Çöküntü Hendeği Sahasında Yer Alan İslahiye ve Hassa’nın Kuruluşundan Önce Bu Yöredeki Yerleşme Durumu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI (1-2), Elazığ. 156-174.
- Karaboran, H. (1996). Osmaniye’nin Kuruluş ve Gelişmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII (1-2), Elazığ. 5-48.
- Karlangıç, O. (2022). Kuruluşundan 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı Vilayet Salnamelerinde İslahiye Kazası (1865-1902). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8 (3), 651-672.
- Karlangıç, O. (2022). Kuruluşundan Lağvedilişine Kadar Cebel-i Bereket Sancağının İdari Yapısı [1879-1933]. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 15, 79-98.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. Ed. Neval Akbayık. 1. Baskı. Timaş Yayınları. İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. 3. Baskı. Cedid Neşriyat. Ankara.